

Архієпископ Віктор (Коцаба)

Історичний шлях Подільсько-Брацлавської єпархії: короткий огляд

Майже 230 років минуло з часу утворення Подільської єпархії, коли було упорядковано церковний устрій, духовну освіту, чернече життя, храмовбудівництво, проповідництво та видавничу діяльність на теренах давньої Подолії.

Протягом кінця ХІХ — початку ХХІ ст. ця тема досліджувалася як церковними, так і світськими істориками. Серед них: митр. Макарій (Булгаков), архієп. Димитрій (Самбікін), архієп. Парфеній (Левицький), а також священники: Михайло Орловський, Юхим Сицінський, Миколай Яворовський, Олексій Добош, Анатолій Сваричевський, Олександр Дацюк, Сергій Причишин. Зі світських науковців, які системно досліджували церковну історію Поділля, слід згадати академіка Л. В. Баженова і А. Баженову, О. М. Завальнюка, В. С. Прокопчука, А. Г. Філінюка, В. О. Парандій, С. М. Єсюніна, А. М. Трембицького, Ю. І. Блажевича та ін.

Подільська губернія і Подільська єпархія в минулому складалися з двох частин, відмінних за історичними умовами життя: східної та західної, Побужжя й Пониззя (пізніше Брацлавське та Подільське воєводства, або власне Брацлавщина та Поділля). Цей розподіл має свої географічні підстави і простежується вже з ХІІ ст., коли східне Поділля, або Побужжя, було частиною Київського князівства зі своїми містами: Меджибожем, Бузьком і Котельницею. У той же час західне Подністров'я Поділля (Пониззя) складало край Галицько-Волинського князівства з містами: Бакотою, Калюсом і Ушицею¹. Саме тому адміністративно східне Поділля підпорядковувалося Київським митрополитам і найближчим за місцем перебування єпископам — Переяславському та Юрійівському². А за-

¹ Див.: Подолия. Историческое описание. СПб: Изд. Батюшкова П., 1891. С. 10–14.

² Див.: Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви; Киевский или Домонгольский период. Епархии и епископы. Т. І. Минск: Белорусский Экзархат, 2007. С. 187.

хідна частина перебувала в підпорядкуванні Володимиро-Волинських, а згодом Галицьких єпископів.

У XII–XIII ст. на Поділлі простежується тенденція адміністративного поділу на уділи, або громади. Так, Пониззя прагнуло відокремитися від галицького князя, тут господарювали галицькі бояри. Тимчасом як у північній частині Поділля утворився загадковий союз болохівських князів³.

Після знищення Києва навалою орд хана Батия в 1240 р. болохівські князі уклали союз із татаро-монголами. Ця угода відбулася внаслідок опору централізаційній політиці Рюриківичів. Проте, не відчуваючи особливих утисків від татар, жителі Поділля почали зазнавати впливу католицизму.

З метою поширення латинства Юрій II Болеслав Трайденевич (1325–1340) наблизив до себе ченців францисканського ордену. Францисканці швидко проникли до Подільського краю з території Галичини. Після смерті Болеслава престолом заволодів польський король Казимир III (1310–1370). Він обіцяв не торкатися віросповідання жителів Галичини, Поділля та Волині, але обіцянки своєї не дотримався, і галичани, покликавши на допомогу татар, усунули його з престолу. Проте в 1340 р. Казимирові вдалося повернутися. Він почав перетворювати «церкви святі... в латинське служіння» і запровадив кафедру римо-католицького архієпископа у відібраній у православних соборній церкві у Львові⁴.

Становище православних на Поділлі значно погіршилося після ухвалення т. з. Городельських статей 1417 р., коли було оголошено заборону на будівництво нових церков і на ремонт старих. На 300 років затяглося панування Польщі на землях Поділля й Волині. Проте православні мужньо опиралися намаганням запровадити на Поділлі унію. Особливо дієво уніатським тенденціям протистояли церковні братства. Лише в 1700 р. Львівському уніатському архієпископу Йосипу Шумлянському вдалося хитрощами насадити унію в містах, які були повернуті після турецької окупації. Навіть більше, Поділля було вилучене з юрисдикції Київської митрополії і передане в підпорядкування уніатському єпископу Львова⁵.

Польські землевласники, керуючись принципом: «Чия земля — того й віра», охоче відбирали земельні угіддя та нерухомість у православних парафій. Овдовілі дружини священників, за відсутності духовенства серед рідних, часто просто продавали парафії іншим. Проте Києво-Мо-

³ Див.: Карташев А. В. Очерки по истории Русской Церкви. С. 187; Подолия. Историческое описание. С. 19.

⁴ Див.: Лосицкий М. Историческое описание распространения православного вероисповедания на Подолии со времени образования Подольской епархии в 1795 году: рукопись-черновик кандидатской диссертации // ДАХмО. Ф-315. Подольская духовная консистория. 1-й стол. Распорядительный. Оп. 1. Спр. 9128. 30.10.1888–20.12.1888. С. 2–3.

⁵ Див.: Подолия. Историческое описание. С. 149–150.

гилянська академія, наступницею якої є наша славна Київська духовна академія, яка збрала сьогодні всіх нас у цій залі, направляла на західні землі найкращих випускників. Один із них — архієп. Віктор (Садковський, 1741–1803), учень славетного професора філософії, а згодом професора богослов'я Георгія (Кониського, 1717–1795), який здійснив у викладанні цієї науки значні реформи⁶.

Роки становлення Віктора (Садковського) минули під проводом видатного вчителя. Прийнявши чернецтво близько 1757 р. за єп. Могильовського Георгія (Кониського), майбутній владика Віктор спочатку був діловодом, а потім кафедральним намісником. У 1784 р. він був возведений у сан архімандрита і призначений до Слуцької архімандрії. Вже за рік, 9 травня 1785 р., була звершена архієрейська хіротонія архім. Віктора на єпископа Переяславського і Бориспільського, вікарія Київського митрополита, з місцеперебуванням у Слуцьку. Польське римо-католицьке духовенство чинило опір новому архієрею. Папський нунцій у Варшаві вручив королю протест самого папи Римського. Єпископу Віктору була дана інструкція «не задаватися місіонерськими цілями проти унії і римського католицизму». Проте владика віродив дві сотні помираючих парафій та сорок монастирів. Видатною його заслугою стала розробка проекту з повернення в лоно Православної Церкви уніатів⁷, чому значною мірою посприяли поділи Речі Посполитої.

Так, у 1793 р. відбувся 2-й поділ Польщі, внаслідок якого, згідно з указом імператриці Катерини II (1762–1796), Поділля, Брацлавщина та Волинь увійшли до складу Російської імперії. З колишніх Подільського і Брацлавського воєводств утворилася Брацлавська губернія, яка духовно підпорядковувалася архієп. Віктору (Садковському). Відтепер він мав титул «архієпископ Мінський, Ізяславський і Брацлавський».

Своє архіпастирське служіння на Поділлі владика Віктор розпочав з видання особливої грамоти із закликом до місцевого населення, «насилям або хитрощами» звабленого в унію, без боязні повертатися в обійми своєї Матері — Православної Східної Церкви. На архіпастирський заклик відгукнулися всі православні, які в часи польського володарювання на Поділлі під страхом гонінь за віру пішли до унії. Лише в Брацлавській губернії тоді навернулися до прабабківської віри сотні тисяч людей⁸.

Відповіддю уряду на значне поширення Православ'я став указ від 12 квітня 1795 р., наданий Святішому Синоду: «Попечения Наши о ра-

⁶ Див.: Щеглов Г. Э. Преосвященный Виктор Садковский, первый Минский архиепископ. Минск: Издательство Белорусского Экзархата, 2007 С. 20.

⁷ Див.: Щеглов Г. Э. Вказ. твір. С. 20.

⁸ Див.: Подольские архипастыри (1795–1895) // Труды Подольского историко-статистического комитета. Юбилейный сборник, посвященный 100-летию Подольской епархии (1795–1895) / под ред. Н. И. Яворовского, Е. Сецинского, священ. П. Викулы. Каменец-Подольский: Тип. Подольского губернского правления. 1897. Вып. VIII. С. 1–2.

спространенні благочестия в пределах Империи, с Божиею помощию, толикий успех имели, что, как известно Синоду, более миллиона из народа православного, под обладанием польским бывшего, лестию и насилием с пути правого соединением с римскою верою совращенного и ныне к древнему его отечеству под державу Нашу паки присоединенного, оставя заблуждения их, истинной матери их — Православной Восточной Церкви соединился, да и нет сомнения, что и прочие их единоплеменные такому спасительному примеру последовать будут. При сем расширении Православия и, потому, умножению благочестивых церквей, для лучшего управления дел духовных, признали Мы за нужное учредить на первое время одного местного архиерея под названием Брацлавского и Подольского, с содержанием, какое положено для второ-классной епархии»⁹.

Цей указ ліг в основу створення Брацлавсько-Подільської єпархії, яка складалася з двох воеводств — Брацлавського та Подільського. Новоутворена єпархія не збігалася з кордонами на мапі Подільської губернії кінця XIX ст., адже була більшою, хоч до неї тоді ще не входили два повіти — Брацлавський і Ольгопільський, які доєдналися пізніше. Окрім інших десяти повітів, до тодішньої Брацлавсько-Подільської єпархії було приєднано ще три з Київської та стільки ж із Волинської єпархій. Незабаром єпископ новоствореної єпархії отримав титул Подільського і Брацлавського. Остаточно адміністративні межі єпархії встановилися наприкінці XVIII ст. (16 жовтня 1799 р.) згідно з кордонами Подільської губернії станом на початок XIX ст. (19 липня 1804 р.).

Протягом майже 130 років (з 1795-го і до розгрому єпархіального управління більшовиками в 1923-му) Подільською єпархією управляли 23 архіпастри¹⁰. Більшість із них були відомими у вітчизняній історії і здобули собі добре ім'я не лише на Поділлі. Майже всі вони виховувалися в духовних академіях, а один закінчив курс у закордонному університеті. Багато які з цих архіпастрів уславилися науковими та літературними працями, за труди й піклування про розвиток народної та духовної освіти всі вони в різні часи були відзначені нагородами. Більшість із них удостоєні сану архієпископа, а троє стали в подальшому митрополитами: Арсеній (Москвін, 1860–1876), Леонтій (Лебединський, 1891–1893) і Феогност (Лебедев, 1900–1903). Так, владики Арсеній і Феогност стали митрополитами Київськими.

З 25-ти архієпископів, що керували Подільською єпархією, вісім були возведені в сан архієпископа, перебуваючи на Подільській кафедрі, а решта — вже як керуючі інших єпархій, які свого часу плідно потрудилися на Поділлі. Отже, понад сто тридцять років святительський подвиг

⁹ Подольские архипастыри (1795–1895). С. 1–2.

¹⁰ Там само.

в Подільській єпархії несли видатні архіпастирі, які вирізнялися «освітою, діяльністю і лагідністю»¹¹, яскраві світильники Церкви Христової, що ознаменували своє служіння мудрими архіпастирськими розпорядженнями, християнською благодійністю, богословськими, проповідницькими трудами, смиренням і мудрістю.

Зі стрімким відродженням Православної Церкви на Поділлі виникла нагальна потреба допомоги архієреям в управлінні єпархією. Тому з 9 травня 1836 р. на Поділлі було запроваджено Вінницьке вікаріатство з резиденцією в Шаргородському Свято-Миколаївському монастирі. Вінницьких архієреїв було шість: 1) Євсевій (Добротворський, 1836–1841 рр.), 2) Іустин (Михайлов, 1841–1842 рр.); 3) Афанасій (Дроздов, 1842–1847 рр.); 4) Євсевій (Орлинський, 1847–1850 рр.); 5) Макарій (Булгаков, 1851–1857 рр.). Три останніх поєднували Вінницьке вікаріатство водночас зі служінням на посаді ректорів Санкт-Петербурзької духовної академії, будучи титулярними єпископами. Шостий вікарний єпископ — Ізраїль (Лукін, 1860–1861 рр.) був ректором Київської духовної академії, але помер на спокої у Шаргороді 11 жовтня 1864 р.

У зв'язку із закриттям Вінницького вікаріатства в 1866 р. 9 листопада того ж року було утворено Балтське вікаріатство, з перебуванням вікарних єпископів у Кам'янецькому Свято-Троїцькому монастирі. Вони були безпосередніми помічниками Подільських архієреїв в управлінні єпархією. Вікарні Подільсько-Балтські єпископи за спадковістю йдуть у такому порядку: 7) Феогност (Лебедев, 1866–1870 рр.), у подальшому єпископ Подільський; 8) Веніамін (Павлов, 1870–1879 рр.); 9) Іаннуарій (Попов, 1879–1883 рр.), колишній інспектор Подільської семінарії, який уславився широкою християнською благодійністю і був похований у Кам'янецькому кафедральному соборі; 10) Йосип (Баженов, 1884–1886 рр.), відомий проповідник, якого приходили послухати не тільки православні, а й іновірці, навіть євреї; похований на Кам'янецькому міському цвинтарі; 11) Анатолій (Станкевич, 1886–1887 рр.); 12) Димитрій (Самбікін) — відомий історик, публіцист, єпископ Подільський у 1887–1890 рр., згодом архієпископ Казанський, помер у 1908 р. в Казані; 13) Акакій (Заклинський, з квітня по 7 вересня 1891 р.) і 14) Миколай (Адоратський, з 7 вересня 1891 р. до 22 жовтня 1895 р.), був переведений на Оренбурзьку кафедру, де й помер 29 жовтня 1896 р.¹²

Особливого розвитку в сфері духовної освіти Подільсько-Брацлавська єпархія досягла за часів архієп. Леонтія (Лебединського, 1863–1874). Його архіпастирське служіння припало на час II Польського повстання 1864 р. Владика Леонтій доклав титанічних зусиль, щоб не тільки побу-

¹¹ Див.: Подольские архипастыри (1795–1895). С. 1–2.

¹² Там само.

дувати нові приміщення для Подільської семінарії, а й наповнити її діяльність просвітницьким, богословсько-історичним змістом. Для цього він покращив видавничу справу, розпочату ще архієп. Іринархом (Поповим, 1858–1863), щоб доносити істини православної віри як до інтелігенції, так і простого народу з метою ослаблення латинської пропаганди. Першим кроком у цьому напрямку було створення єпархіального офіційного друкованого видання — газети-часопису «Подільські єпархіальні відомості», яка виходила друком з 1862 до 1905 р.¹³

Часопис складався з офіційної та неофіційної частин. У першій друкувалися урядові постанови, розпорядження Святішого Синоду, накази єпархіального керівництва, єпархіальна хроніка, повідомлення про призначення священників на парафії, їхні нагороди, вакантні посади на парафіях, маршрути архієреїв під час візитацій по єпархії тощо. У другій, неофіційній частині — матеріали з повсякденного життя православного духовенства Поділля, дописи й повідомлення про різні події культурно-освітнього життя в єпархії, історико-географічні описи парафій, розвідки з історії, археології та етнографії Поділля. Також проповіді та богословські праці архієреїв, спогади, епістолярії, некрологи, бібліографічні нотатки тощо¹⁴.

Наступним кроком наукового та просвітницького розвитку Подільсько-Брацлавської єпархії стало заснування у 1865 р. Подільського Церковного історико-археологічного товариства. Нова церковно-наукова інституція була створена при єпархіальному управлінні на базі Подільської духовної семінарії у Кам'янці-Подільському і об'єднувала істориків і краєзнавців. До 1890 р. вона мала назву «Комітет історичного опису Подільської єпархії», згодом, до 1903 р. — «Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет». Із 1890 р. при товаристві функціонувало давньосховище у вигляді своєрідного історико-етнографічного музею. Власне етнографічна колекція музею до 1909 р. становила понад 7600 одиниць зберігання. Трудами товариства на зламі ХІХ–ХХ ст. було зібрано та збережено для історії метричні книги церков Поділля ХVІІІ — поч. ХІХ ст. — загалом понад 1,5 тис. одиниць зберігання.

Товариство публікувало свої праці в часописі «Труди Подільського історико-статистичного комітету» (з 1876 до 1916 р.) за редакцією М. Яворовського та Ю. Сицінського, де оприлюднювалися документи та наукові дослідження з історії Православної та уніатської Церков на Поділлі, щорічні історико-статистичні описи парафій і населених пунктів Подільської єпархії тощо. Діяльними членами товариства були П. Вікул,

¹³ Див.: Копилов С. А. «Подольские епархиальные ведомости» // *Енциклопедія історії України*. Т. 8. (Па — Прик). К.: «Наукова думка», 2011. С. 309.

¹⁴ Див.: Там само.

М. Доронович, О. Неселовський, М. Орловський, О. Прусевич, М. Симашкевич, Ю. Сицінський, М. Яворовський та ін.¹⁵

Завершуючи цей короткий екскурс в історію Подільської єпархії з часу її заснування в 1795 р. і до припинення діяльності в богоборчі 1920-ті роки, треба визнати очевидне: Промисел Божий ніколи не залишав Подільський край. Поділля, яке славетна Леся Українка називала «красою України», як і Північне Причорномор'я, з перших століть християнства вже було оголошене проповіддю Євангелія як частина Давньої Християнської Церкви. Проте Поділля порівняно пізно отримало власну православну єпископську кафедру через несприятливі історичні умови. Потяг до богопізнання, властивий поколінням кліриків і вірних Подільсько-Брацлавської єпархії, втілювався у великій кількості духовних, земських і церковно-приходських шкіл. Відомий уродженець Подільської землі Блаженніший Митрополит Київський і всієї України Володимир (Сабодан) свого часу так охарактеризував значення ХІХ ст. в історії: «Одне із найславетніших і цікавих у долі Вітчизни. Це “Золотий вік” не тільки вітчизняної літератури, але й вітчизняної філософської думки, науки, мистецтва. Це час широкого розвитку, поляризації і органічного злиття різноманітних релігійних, філософських і соціальних вчень та течій, час пошуків і відкриттів, очікувань і надій. Це час, коли для одних відкривався шлях релігійного відновлення, що приводив до Церкви, — релігійний апокатастасис сили і волі, а інші впадали в безвір'я і навіть пряме богоборство»¹⁶. В історії Православ'я на Поділлі ХІХ століття — це час становлення та розвитку Подільської єпархії, яка стала матір'ю всіх сучасних єпархій Української Православної Церкви на території Подільського краю.

¹⁵ Див.: Любченко В. Б. Подольское Церковное историко-археологическое общество // *Енциклопедія історії України*. Т. 8. (Па — Прик). К.: «Наукова думка», 2011. С. 310.

¹⁶ Владимир (Сабодан), митр. *Экклезиология в отечественном богословии*: магистр. дис. К., 1997. С. 129.